

Fredag 28. september 2001

Aftenposten

kronikk

1990-årenes diktaturfall og forsoningsprosesser kan gi en grunn til å vurdere det norske rettsoppgjøret på ny, skriver historieprofessor **OLE KRISTIAN GRIMNES** ved Universitetet i Oslo. Landssvikoppgjøret etter den annen verdenskrig hadde ikke først og fremst forsoning som mål, men rettferdighet. Anklagene og skammen fulgte familiene til de dømte i mange år etter krigen, påpeker han.

Nytt lys over det norske rettsoppgjøret?

Kaster 1990-årenes internasjonale erfaringer et nytt lys over det norske rettsoppgjøret etter krigen? For det var ikke bare i 1945 at man opplevde en overgang fra diktatur til demokrati og krevde et oppgjør med tidligere undertrykkere. Det har man også gjort i Øst-Europa og Sør-Afrika siden 1990.

Forsoning har i mange tilfelle vært et viktig motiv for dem som har villet sette sitt preg på overgangen i vår tid. Tidligere frihetsskjempere har nok villet ha et oppgjør med sine undertrykkere, men ikke nødvendigvis en sviende straff. Tankegangen har vært at straff og brennemerking lett avler nye motsetninger. Det å behandle slagne undertrykkere generøst har vært viktig for å få i stand den forsoning som trengs når man skal leve videre sammen.

Det norske rettsoppgjøret hadde ikke først og fremst forsoning som mål. Hensikten var rettferdighet og en behandling i ordnede juridiske former. Hjemme- og utefront hadde kjempet for demokrati og rettsstat, og etter krigens slutt skulle rettsstatens prinsipper og normer igjen gjelde – ingen selvtækt eller lynsjustis. Forsoning var i høyden et sekundært mål. På dette punkt bidro derfor oppgjøret lite.

Det var nok en del av oppgjørets ideologi at når straffen var sonet, skulle alt være oppgjort, og de dømte reintegreres i samfunnet. Det ble de da også stort sett hva gjaldt yrke og næ-

svarende, men utenomrettslig oppgjør i yrker, foreninger, organisasjoner og partier, og i noen tilfelle overtok gatens justis, som når piker som hadde gått med tyskerne, fikk snauklippet håret. Men rettsoppgjøret ble tallmessig langt det største. 92 000 nordmenn ble gransket, 46 000 fikk en dom. Aldri har man hatt en slik juridisk massebehandling med et slikt antall dommer i vårt land – en helt unik foreteelse.

At det måtte bli omstridt, sier seg nesten selv. Oppgjøret gjaldt et ekstraordinært fenomen, skapt av krigen, og det ble forberedt under ekstraordinære omstendigheter hjemme og i eksil. Det ble langt mer omfangsrikt enn man på forhånd hadde antatt. Undersøkelsene skulle gjennomføres av et politi som delvis måtte bygges opp på nytt, og det ble en enorm belastning på domstolsapparatet som ikke var vant til slike saksmengder.

Samtidig endret opinionen seg raskt. På slutten av krigen og i 1945 var den hatsk, aggressiv og krevde strenge straffer. Deretter ble den raskt mer forsonlig, og dommer som ble følt som for strenge, måtte omgjøres.

gjengse kompetente oppfatning av rettsoppgjøret. Men selv den olympiske Andenæs kan ikke trekkes ut og isoleres fra sin historiske sammenheng. Også hans rolle fortjener å bli gransket, hans innflytelse og betydning presisert.

På den annen side har et miljø av tidligere NS-folk i alle år kjempet mot rettsoppgjøret og for en oppreisning og anerkjennelse av sine patriotiske og aktverdige motiver. Gjennom årene har deres synspunkter stivnet, og de fremfører en meget selektiv apologi. Likevel er også deres erfaringer med fengselsopphold, rettergang, dom og straff en side av rettsoppgjøret som hører med i den granskning som det fortjener.

Hvor langt har noen av de mange punkter i den forskjelligartede kritikk av rettsoppgjøret klart å slå igjennom? Spørsmålet har ofte vært stilt om det var riktig at oppgjøret favnet så vidt, om det var nødvendig å la det omfatte selv de mange passive NS-medlemmer. Det står iallfall i en problematisk kontrast til at oppgjøret tok så lett på andre former for unasjonalt opptræden, først og fremst den økonomiske bistanden til fienden.

«Aldri har man hatt en slik juridisk masse-

ring. Det var verre med den sosiale og psykologiske innforlivelse.

Krigstidens is-front forvitret bare langsomt, skammen ble hengende igjen, og taushet, like fullt som fortsatte anklager, ble et problem å hanskens med. Barn følte det og trakk det med seg for resten av livet.

1990-årenes erfaringer kan altså gi en grunn til å betrakte rettsoppgjøret på nytt. Kan det være andre grunner til det? Historikeren Odd-Bjørn Fure, som har vært inspirert av tyskernes grundige oppgjør med den mørke delen av sin historie, har oppfordret til et fornyet oppgjør med den norske okkupasjonsfortiden. For selv om vår historie under krigen er mindre traumatisk enn mange andre lands, finnes det neglisjerte problemer også i den, mener Fure, og nevner blant annet NS-barna, krigsbarna, jødene og de utenlandske krigsfangene.

Det spørsmål som Fure ikke reiser, er om det trengs et oppgjør med selve Oppgjøret. For det er rettsoppgjøret som er det brede fenomen i vår historie, det er først og fremst det som har satt sitt preg på oss.

Omfanget av rettsoppgjøret er det iallfall ingen tvil om, heller ikke om hvordan det bare var en del, riktignok den største, av et videre sett av oppgjør. For det gikk et dommens vær over landet i 1945. Mange skulle granskes og frikjennes, irettesettes eller dømmes. Flest var de rettferdige, ikke så få de selvrettfærdige, og mange var de som hadde noe å svare for.

Undersøkelseskommissjonen av 1945 tok for seg regjeringen Nygaardsvolds utenriks- og forsvarspolitik og dens opptreden i april dagene 1940, og ytret skarp kritikk. Det kunne ha endt med riksrett. Stortingspolitikkerne som ville avsette kongen og regjeringen i 1940, fikk hard medfart. En militær undersøkelseskommissjon og rettsapparatet sto for det militære oppgjør, med anklager mot offiserer som hadde sviktet.

Ved siden av det egentlige rettsoppgjør foregikk et til-

behandling med et slikt antall dommer i vår land»

Bare dødsdommene var det ingenting å gjøre med.

Sammenlignet med forholdene i andre stater som var i en fiendende situasjon etter frigjøringen, klarte Norge sitt oppgjør bra. Kontrasten til Frankrike med sine mange private oppgjør og henrettelser er stor. Sammenlignet med hvordan en rettsstat fungerer i en normal fredssituasjon, kom man ikke så godt fra det. Et oppgjør av slike dimensjoner og under så spesielle omstendigheter måtte komme til å lide av svakheter. Spørsmålet er snarere hvor store de var.

Diskusjonen om rettsoppgjøret har aldri opphørt. Det er overraskende i dag å se hvor mange jurister som i sin tid uttrykte skepsis til oppgjøret. Professor i rettsvitenskap fra 1906 og til han gikk av for aldersgrensen i 1941, Jon Skeie, var ytterst kritisk innstilt da han i 1945 skrev sitt hefte «Landssvik». Nå er han vel glemte, og han gjorde nok heller ikke så stort inntrykk under den opphetede stemningen etter krigen. I stedet er det Johs. Andenæs som er blitt stående som den store juridiske fortolker av rettsoppgjøret, overveiende positivt innstilt, men med enkelte kritiske bemerkninger.

På et merkelig vis har Andenæs både deltatt i oppgjøret, stått på siden av det og levert det klassiske verk «Det vanskelige oppgjøret», som i så høy grad både uttrykker og preger det som må anses som den

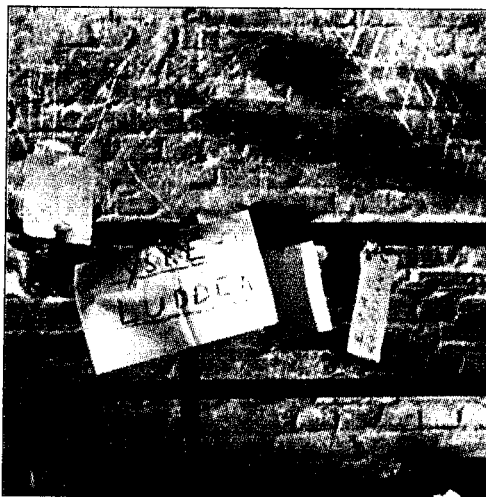
Jeg har alltid undret meg over at man i 1945 så raskt kunne vedta at medlemskap i Det tyske handelskammer i Norge, som så mange velrenommerte norske firmaer ble medlem av, ikke skulle rettsforfølges. Det har også vært spørsmål om hvorfor rettsoppgjøret i så høy grad ble basert på at NS-medlemmene ytet fienden bistand, og ikke på at NS satte seg ut over forfatningen og ville bygge sin egen korporative stat på revolusjonært vis.

En viktig grunn til at man bør se på rettsoppgjøret på nytt, er at det trengs å plasseres ordentlig i sin samtid. Oppgjøret fant sted samtidig som gjenreisningen tok til. Hvilken betydning fikk det? Det utfoldet seg da den kalde krigen begynte. Det må ha vært sammenhenger mellom den og rettsoppgjøret, men hvilke?

Viktigere er det å undersøke og reflektere over hva rettsoppgjøret kan ha betydd for norsk mentalitet i sin alminnelighet. «Landssvikoppgjøret» het det den gang. I dag tar man ikke så lett det ladede ordet i munnen. «Rettsoppgjøret» lyder mildere og har en positiv klang som gjør at oppgjøret virker akseptabelt. Men hva fikk det å si at man i den grad kriminaliserte og brennemerket en motstander – hva gjorde det med den store majoritet som sto på «den riktige siden», og hva med dem som ikke gjorde det, og ikke minst med deres barn?

Noen vil vel frykte at en fornyet gjennomgåelse av rettsoppgjøret skal relativisere kampen mot nynazismen i dag. Den faren er neppe stor, og den bør iallfall ikke stanse det som må være en helt naturlig undersøkelse av en høyst spesiell begivenhet i vår historie.

Forøvrig bør ikke først og fremst spørsmålet om oppreisning eller domstadsfestelse være det som står i fokus. En undersøkelse bør fortrinnsvis se med nye øyne på hva det var som formet rettsoppgjøret i sin tid, og hvordan det i sin tur formet etterkrigshistorien, formet oss. For om det ikke trengs et oppgjør om Oppgjøret, er det iallfall på høy tid at historien om Oppgjøret blir skrevet.

Gatens justis.. Verst gikk det utover kvinner som hadde vært kjærester med tyskere. Håret ble klippet av og hengt opp med navneskilt.